

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Afscheid van Meltzer

Bespreking van: Donald Meltzer met Rosa Castellà, Carlos Tabbia & Lluís Farré (2003). *Supervisions with Donald Meltzer*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-953-5, 332 pagina's, prijs: € 45,28

Marc Hebbrecht

Via een vriendin die regelmatig bij hem in supervisie kwam, vernam ik dat Donald Meltzer op vrijdag 13 augustus 2004 is overleden. Ze vond hem de laatste tijd wel wat vergeetachtig maar toen ze haar werk tijdens een supervisie de laatste maal met hem besprak, kwam ze toch weer onder de indruk van zijn scherpe inzicht. Het viel haar zwaar afscheid te nemen van deze bijzondere man. Tijdens het laatste gesprek had hij haar wel laten verstaan dat ze binnenkort zouden beëindigen. Maar dat het op deze manier zou verlopen had niemand verwacht.

In vorige nummers van dit tijdschrift heb ik reeds verschillende boeken besproken over en van deze postkleiniaanse analyticus (Hebbrecht 2003, 2004). In deze recensies besprak ik onder andere beknopt enkele van zijn centrale concepten zoals 'leven in projectieve identificatie', 'toiletborst', 'geografische en zonale verwarring', 'intrusieve projectieve identificatie met interne objecten', 'claustrum', 'esthetisch conflict' en 'dimensionaliteit van de psyche' en ten slotte zijn cartografie van de psyche (de vijf compartimenten).

Supervisions with Donald Meltzer is een nieuwe collectie van dialogen – die zich over een periode van veertien jaar hebben afgespeeld, afwisselend in Barcelona en Simsbury (in de buurt van Oxford) – tussen leden van de psychoanalytische groep van Barcelona, Donald Meltzer en Catherine Mac Smith. Het boek draagt dan ook als ondertitel: *The Simsbury Seminars*.

De gevallen die besproken worden, zijn op zijn minst heroïsch te noemen en we kunnen ze

nog het best als 'lastige lieden' bestempelen: een automutilerende anorexiëpatiënte, enkele narcisten, somatiserende cliënten, een modepop en patiënten met drugsverslaving. Psychoanalytici houden zich blijkbaar niet alleen maar met 'gezonde' mensen bezig. Moed en hoop zijn kwaliteiten die meer van belang zijn dan bijvoorbeeld neutraliteit.

Sommige gevallen hebben grote indruk op mij gemaakt. Lucia, bijvoorbeeld, is een anorectische patiënte die gevangen zit in een claustrum. Haar anorexia begint met de hoop op een mirakel, namelijk het terugvinden van een auto-erotische plaats, een wereld waar geen gedachten, geen sensaties, geen fantasieën meer zijn. Maar ze komt terecht in een hel, waar tirannie en onderdrukking hoogtij vieren. Bij haar is het niet-psychootische deel van haar persoonlijkheid zo verzwakt dat er amper een samenwerkingsverbond kan ontstaan. Alle energie wordt onttrokken aan het niet-psychootische deel en opgeslorpt door het psychootische deel dat de hele wereld wil bevechten. Daarbij is het wapen dat in de strijd gebruikt wordt, de schuldinductie bij anderen. Lustbevrediging wordt bereikt door te bewijzen dat ze het zelf bij het rechte eind heeft en de ander het verkeerd voorheeft. Daar heeft ze zelfs haar leven voor over! Meltzer raadt de therapeut aan zich te gedragen als een oorlogsjournalist die informatie verzamelt over de strijd die zich op het slagveld van de innerlijke burgeroorlog afspeelt en zich afvraagt welke motieven er spelen en welke strategieën de vijandige legers hanteren. Het doel is verslaggeving aan de patiënt, niet het oplossen van de oorlog. De therapeut dient de patiënte duidelijk te maken dat hij een reddingsoperatie in het hoofd heeft. Hij verschijnt evenwel niet als de koene ridder die de magere prinses uit haar gevangenis zal bevrijden, wel als iemand die geduldig wacht, buiten naast de open deur, tot zij de uitweg ziet en de keuze maakt haar innerlijke gevangenis te verlaten. Redden is niet het juiste woord, wel geduldig wachten aan een open poort.

Andrés is het voorbeeld van iemand die op zijn best is als criticaster: hij ziet onmiddellijk de defecten van de ander en van zichzelf. Zijn geluk bestaat erin het eigen ongelukkig zijn af te wentelen op anderen via 'ja-maar'-opmerkingen, negativisme en het verwerpen van het waardevolle van de analyticus. Geleidelijk is er een evolutie; naast zijn kritische oog ontstaat er een lyrisch, bewonderend oog dat instaat voor de endopsychische perceptie.

Margarita is een somatiserende cliënte die alleen bezig is met haar eigen lichamelijk welbehagen maar geen werkelijke interesse heeft voor de ander. De analytica wordt tot een psychische prostitutie gemaakt. De patiënte gedraagt zich als een baby die gulzig drinkt maar al het goede laat wegvloeien en dan constant huilt en ontevreden is, om zich op die manier van de blijvende beschikbaarheid van de analytica (moeder) te verzekeren. De analyse focust op het bewerken van de projectie- en introjectieprocessen.

Eduardo, aan wie zeven hoofdstukken worden gewijd, is een narcistische man die in een soort voyeurisme zichzelf als object neemt. Hij is constant bezig zichzelf te bespieden: hoe zal ik me voelen als moeder sterft, zal ik wenen aan het sterfbed van vader? Wanneer hij op de sofa ligt, telt vooral de sensatie van door de analytische bekeken te worden. Op de voorgrond staat idealiseren en het geïdealiseerde beeld van het object te behouden, maar ook als ideaal gezien willen worden in de ogen van het object. De anale grootsheid wordt goed beschreven; het is alsof hij de analyticus gebruikt als een stuk fecale massa in zijn rectum. Het komt er dan vooral op aan dat de analyticus hem overbrengt dat hij dit niet zo'n sublieme ervaring vindt als de patiënt zich voorstelt.

Het lezen van dit boek is te vergelijken met een moeizame tocht die je liever wilt onderbreken, want er zijn zoveel prettiger dingen te doen. Ik heb het boek in stukjes gelezen; soms maar enkele bladzijden achter elkaar. En ik heb het dikwijls aan de kant gelegd met de gedachte er niet meer aan te beginnen en voor eeuwig een plaats op mijn boekenplank te geven. Maar 's anderendaags merkte ik iets op of maakte ik een patiënt iets duidelijk, wat door de lectuur van dit boek ingegeven was; het vreemde was

dat mijn patiënt erna als het ware plots ontwaakte en iets nieuws inbracht. Dit is het wezenlijke gevoel dat je bij het lezen van dit boek ervaart; je denkt dat het je niet raakt en dat je er niets van begrijpt maar het beïnvloedt je op een andere manier. Het maakt in ieder geval duidelijk dat Meltzer de werkwijze van Bion geïnternaliseerd heeft.

Literatuur

Hebbrecht, M. (2003). Een eerste kennismaking met Donald Meltzer. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 9 (3), 181-183.

Hebbrecht, M. (2004). Meltzer aan het werk. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 10 (1), 48-50.

M. Hebbrecht is psychiater, psychoanalytisch psychotherapeut en psychoanalyticus.

Omdat zij de zus is van

Bespreking van: Anna Freud-Bernays (2004). *Eine Wienerin in New York. Die Erinnerungen der Schwester Sigmund Freuds*. Onder redactie van Christfried Tögel. Berlijn: Aufbau-Verlag. ISBN 3-351-02566-1, 272 pagina's, prijs: € 19,90

Harry Stroeken

Anna, Freuds oudste zuster, was getrouwd met Eli, de broer van Freuds vrouw Martha. Het was dus dubbelfamilie. Anna was tweeënhalf jaar jonger dan haar broer Sigmund en zij overleefde hem vele jaren: ze werd geboren op oudjaar 1859 en zij overleed in 1955, bijna zevenennegentig jaar oud. Anna's opgetekende herinneringen bevatten een mengsel van *Dichtung und Wahrheit*, met veel verzwijgen, idealisering en mooimakerij. Anna en Eli emigreren in 1892 naar de Verenigde Staten. Ze nemen één kind mee (Edward die later beroemd zou worden als grondlegger van de public relations, van de reclamecampagnes), twee dochters blijven voorlopig achter, van wie er één gedurende een jaar opgenomen werd in Freuds gezin. Het begin was moeilijk, maar Eli máakte het en werd rijk. Dat stelde Anna in staat veel te reizen en te kuren. Wie zich wil informeren over het hotel- en kuurwezen in Europa gedurende de

eerste decaden van de twintigste eeuw kan hier terecht. Anna komt naar voren als energiek en levenslustig. Eli schijnt een nogal peculiar man geweest te zijn. Hij stierf jong in 1923.

Voor de Freudforschung zijn bepaalde, terloops opgemerkte dingen interessant, zoals het areligieuze karakter van het gezin waaruit Sigmund en Anna stammen. Tögel vermeldt in zijn *Nachwort* enige zaken die Anna begrijpelijkerwijze wegliefte, zoals dat haar man Eli weleens het plotselinge besluit genomen kan hebben naar Amerika te emigreren omdat de alimentaties die hij moest betalen vanwege buitenechtelijke kinderen bezwaarlijk begonnen te worden. Verder wordt door Anna niet vermeld dat haar broer Sigmund niet op haar gesteld was – het was niet naar háár dat dochter Anna vernoemd was – en dat hij een uitgesproken hekel had aan haar man. Zoals bekend, stond Freud opvallend negatief tegenover Amerika, dat hij *Dollaria* noemde. Zou dit emotionele vooroordeel wellicht te maken hebben met de emigratie van zijn zus en zwager? Ik denk het.

Eine Wienerin in New York leest gemakkelijk, maar wie zich wil verdiepen in Freud, kan beter meer substantiële boeken ter hand nemen.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hoogleraar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden.

In de overdracht met borderlinepatiënten

Bespreking van: Frank E. Yeomans, John F. Clarkin & Otto F. Kernberg (2004). *Transference-Focused Psychotherapy bij borderline persoonlijkheidsstoornis. Overdrachtsgerichte psychoanalytische psychotherapie*. Lisse: Harcourt Assessment B.V., ISBN 90-265-1746-7, 216 pagina's, prijs: € 40

Karoline Martens

Ik heb *Transference-Focused Psychotherapy bij borderline persoonlijkheidsstoornis* met veel plezier gelezen. Zoals de titel laat vermoeden, wordt de op de overdracht gerichte psychoanalytische psychotherapie voor borderlinepatiënten, zoals deze ontwikkeld is door Kernberg e.a., in

een Nederlandstalige versie uiteengezet. Met behoud van de psychoanalytische kernbegrippen als 'overdracht', 'weerstand' en 'interpretatie', wordt bij deze manier van werken de aandacht van de therapeut voortdurend gelegd bij het verhelderen, confronteren en interpreteren van de geactiveerde en afgeweerde zelf- en objectvoorstellingen zoals die in de therapeutische relatie in het hier en nu zichtbaar worden. De objectrelatietheorie neemt dan ook een centrale plaats in.

Aanvankelijk riep de stijl van het boek bij mij wat weerstand op. Dit, omdat het boek door zijn uiterst gestructureerde indeling in verschillende delen, telkens opgebouwd uit eenvoudige vragen, mij deed denken aan een protocollaire behandeling of handleiding die zomaar door eender wie gevolgd kan worden. Dit leek een stijlbreuk met de manier waarop ik de opleiding psychoanalytische psychotherapie gedoceerd kreeg. Maar deze persoonlijke weerstand zegt niets over de waarde van dit werk, want de voorbeelden zowel van patiëntenmateriaal als van reacties van de therapeut hierop, waren voor mij een welkome aanvulling en inspiratiebron in mijn werk. Dit lag vooral aan de herkenbaarheid van situaties uit de dagelijkse praktijk, die hier op heldere manier worden geformuleerd. Het boek omvat een schat aan klinisch materiaal, waarbij interventies en interpretaties van de therapeut ook letterlijk weergegeven worden. Kenmerkend hierbij is dat 'alles of niets'-stellingen over de patiënt, die een reflectie zijn van hoe borderlinepatiënten over zichzelf en anderen praten, vermeden worden. In plaats daarvan wordt verwezen naar de verschillende kanten van de patiënt. Dit stelt de therapeut in staat een samenwerkingsverband op te bouwen met het gezondere deel van de patiënt. Ook de manier waarop interpretaties gedaan worden – niet als definitieve waarheden, maar als hypothesen die dan zowel door de therapeut als de patiënt worden overdacht – lijkt een goede samenwerkingsrelatie tot stand te kunnen brengen. Het hoofdstuk over de vereisten om TFP te kunnen geven, geeft aan dat voldoende ervaring met psychoanalytische basisbegrippen nodig is. Ook supervisie is noodzakelijk bij het werken met dergelijke patiënten.

Misschien iets meer over de inhoud? In een eerste deel worden diagnostische thema's behandeld. 'Wie zijn de patiënten?' De object-relatietheorie wordt hier eenvoudig uitgelegd. Deze eenvoud lijkt mij handig als leidraad om aan patiënten en hun familie duidelijk te maken wat wij verstaan onder de diagnoses van persoonlijkheidsstoornissen en wat in het kader hiervan de psychoanalytische psychotherapie beoogt. De laatste vraag over de oorzaken van een borderlinepersoonlijke organisatie vind ik te beperkt beantwoord. De recente theorieën met betrekking tot mentalisatie zoals uitgewerkt door Fonagy e.a. (2002), hebben de etiologie van deze problematiek uitgebreider en illustratiever beschreven. Fonagy e.a. letten meer op de manier waarop de moeder haar kind bekijkt als een intentioneel wezen dat vanuit een eigen psyche met eigen verlangens, behoeften en aandriften reageert en dit ook aan haar kind spiegelt. Hoewel in dit boek niets vermeld is over mentalisatie, viel het mij toch in dat de toepassing van TFP een duidelijke weerslag moet hebben op de mentalisatiecapaciteit van de patiënt. Door als therapeut voortdurend de aandacht te richten op de zelf-en/of objectvoorstellingen die in het hier en nu aan bod zijn, elkaar afwisselen, en door te bevragen hoe de patiënt de therapeut ervaart, wordt de patiënt uiteraard uitgedaagd om zich bezig te houden met innerlijke belevingen en veronderstellingen over zichzelf en anderen. Hij leert op deze manier welk affect er in hem op dat moment aanwezig is. Tevens kan hij zich bewust worden van afgesplitste affecten. Via confrontatie in de hier-en-nusituatie leert de patiënt zien hoe deze zijn gedrag beïnvloeden. Door te ervaren dat zijn beleving van de ander vanuit zijn interne wereld ingevuld wordt, zal hij ontdekken dat een ander leeft en handelt vanuit een eigen psyche, wat vaak niet overeenstemt met zijn veronderstelling. Verderop in het boek worden afzonderlijke delen gewijd aan behandelstrategieën, behandeltechnieken en behandeltechnieken. Hoewel deze onderverdeling iets kunstmatig heeft, had het lezen een voldoende integrerend effect. Als eerste tactiek wordt het opstellen van een behandelcontract uitgewerkt. Een tweede tactiek is het kiezen van een focus. Onder behan-

deltechnieken is er vooral aandacht voor verheldering, confrontatie, interpretatie, interpretatieniveaus, technische neutraliteit, overdrachtsanalyse van primitieve verdedigingsmechanismen en tegenoverdracht. Vervolgens wordt het verloop van de behandeling geschetst. Hierbij komen de volgende vragen aan de orde: Hoe weet men of een patiënt vooruitgaat? Wanneer beëindigt men de therapie? Naar het einde toe worden typische behandeltrajecten beschreven: bijvoorbeeld de patiënte met een paranoïde overdracht die vecht tegen haar behoefte aan hechting, de patiënt wiens agressie is afgesplitst en in zijn gedrag tot uiting komt; de patiënt met een narcistische persoonlijkheid en dominante antisociale kenmerken.

Dit boek is een aanrader voor wie met borderlinenpatiënten werkt en biedt vooral inspiratie bij de ambulante psychotherapeutische praktijk.

Literatuur

Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E.L., Target, M. (2002). *Affect Regulation, Mentalisation, and the Development of the Self*. New York: Other Press.

K. Martens werkt als psychiater in het UC St. Jozef te Kortenberg (dienst voor klinische psychoanalytische psychotherapie voor persoonlijkheidsstoornissen) en in een privé(groeps)praktijk te Lint.

Na het trauma: over de zoektocht naar een nieuwe identiteit

Bespreking van: Hillel Klein (2003). *Überleben und Versuche der Wiederbelebung. Psychoanalytische Studien mit Überlebenden der Shoah und mit ihren Familien in Israel und in der Diaspora*. Redactie: Christoph Biermann & Carl Nedelmann. Jahrbuch der Psychoanalyse Beiheft 20, 2003. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog. ISBN 3-7728-2225-8, 320 pagina's, prijs: € 52,00

Ute Witassek-Picht
(vertaling: Marc Hebbrecht)

Hillel Klein was psychiater, psychoanalyticus, hoogleraar aan de Hebreeuwse Universiteit in

Jeruzalem en directeur van een psychiatrisch ziekenhuis aldaar. Hij was een van de belangrijkste eerstegeneratieonderzoekers van de jodenvervolging. Bovendien schreef hij vanuit eigen ervaring; hij had zelf de uitroeiingskampen overleefd.

In *Überleben und Versuche der Wiederbelebung* heeft Klein persoonlijke en wetenschappelijke ervaringen verzameld die de horizon van zijn vakgebied ver te buiten gaan. Zo beschrijft hij niet alleen de geschiedenis van de jodenvervolging en van het ghetto in Warschau maar hij gaat ook in op de achtergronden van de Yom Kippur-oorlog, die volgens hem een uiting was van een collectieve pathologische rouw. Zijn therapeutisch werk met honderden Shoah-overlevenden deed hem inzien hoe overlevingsschuld vorm gaf aan hun identiteit. De overlevenden getuigden meestal van een enorme psychische verwerkingscapaciteit waardoor ze een nieuwe individualiteit tot stand brachten met positieve gevolgen voor de zelfwaardering en de zelfcohesie. In vroegere psychiatrische onderzoeken focuste men te eenzijdig op schade en pathologie ten gevolge van traumatisering: men had te weinig oog voor de krachten en de talenten die tot overleving hebben bijgedragen.

Volgens Klein legde de internalisering van de familie en het weer opbouwen van een familie-zelf de basis voor een gevoel van continuïteit met het verleden en de verwachting van een veelbelovend toekomstig leven. Vooral dit aspect is erg interessant.

Een boeiend boek! Elke analyticus vindt er een rijkdom aan inzichten die ver buiten het psychoanalytisch territorium voeren maar in zijn werk van pas kunnen komen.

U. Witassek-Picht is psychiater en psychoanalytica, lid van de Deutsche Psychoanalytische Vereinigung, zelfstandig gevestigd.

De ogen van schaamte

Bespreking van: Mary Ayers (2003). *Mother-infant attachment and psychoanalysis. The eyes of shame*. Hove: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-288-6, 256 pagina's, prijs: £ 18,99

Frans Schalkwijk

Het proefschrift van de Amerikaanse psychotherapeut Ayers is curieus en intrigerend. Curieus is dat zij van alle mogelijke facetten van schaamte vooral de rol van de ogen uitlicht en dat zij haar kennis haalt uit jungiaanse, psychoanalytische, ontwikkelingspsychologische en antropologische bronnen. Intrigerend, omdat zij schaamte in verband brengt met een veelheid van ogen: die van moeder, maar ook het 'kwade oog'. Soms leest het boek als een stelletje bijeengeraapte, losstaande fenomenen, maar op andere momenten boeit Ayers door buiten de gebaande paden te gaan en een synthese op een breder niveau te zoeken.

Aansluitend bij 'schaamte'psychoanalytici als Broucek, situeert zij het ontstaan van schaamte in de ontwikkeling van het kind rond de zes à acht maanden. Het beroemde 'still face experiment' laat zien hoe een kind dat het contact verliest met de niet-reflecterende ogen van zijn moeder, zich ontregeld van haar afkeert en in elkaar krimpt. Als door erfelijke factoren of toevallige omstandigheden de vroege moeder-kindinteractie verstoord raakt, neigt het kind vroege voorlopers van schaamte te voelen. Het is alsof de baby voelt dat er vanaf het begin iets mis is met hem. Vervolgens onderzoekt Ayers in mythes en sagen uit de hele wereld naar bronnen over het concept van het boze oog, een universeel geloof dat ogen de kracht hebben schade toe te brengen. Vanuit jungiaans perspectief kan het idee van het boze oog worden begrepen als de archetypische ogen van de 'verschrikkelijke moeder': 'Shame, in the deepest sense, therefore, is a complete symbiotic tie with the negative mother – a pathological symbiosis or parasitic relationship' (p. 83). Het interessante van haar opvatting is dat zij schaamte niet ziet als een breuk in het contact waarin de zich schamende zichzelf tot object van waarneming neemt, zoals Seidler bijvoor-

beeld doet en zoals ik dat recent in dit tijdschrift beschreef (Schalkwijk 2003). Schaamte treedt in die gedachtegang op nadat het leed van de negatieve zelfevaluatie al is geschied en is dus niet te kenmerken als afweer. Ayers ziet dat anders: 'Shame is the impenetrable wall of separation that protects a fragile, true part of the self against mother's intrusive looks that exert such horrendous power, holding the infant self captive' (p. 78). Zij ziet schaamte dus wel als een afweer, als een bescherming tegen een aanval op het ware zelf.

In een aantal gevalsbeschrijvingen benadrukt ze dat in elk verhaal de moeder-dochterrelatie werd omgekeerd, zodat in afwezigheid van de moederlijke 'rêverie' ieder een verschrikkelijk, vaag, bewustzijn had, haar ontregelde moeder te moeten omhullen. In het laatste hoofdstuk, getiteld *The eyes of love*, blijft ze dicht bij de jungiaanse analyse. Zoals ieder mens zullen we de onvoorstelbare donkere kanten van het leven onder ogen moeten zien, maar dat is pas mogelijk als de innerlijke goede moeder, iemand die in staat is tot liefde, is hersteld: de ogen van de schaamte moeten veranderd worden tot ogen van liefde.

Curieus en interessant is dit boek, en voorzover ik de theorie ken, wordt die integer beschreven en niet verworpen gebruikt om tot een eigen gelijk te komen. Voor iemand die een zo breed perspectief neemt, is dat een hele opgave. Ook het brede brongebruik, dat varieert van het oude testament en Indiase sagen tot de klassiek freudiaanse en de jungiaanse theorie, is uitdagend. Maar aan de andere kant wrekt zich toch ook dat zij ervoor kiest schaamte alleen als fenomeen van de ogen te onderzoeken. Het wordt mij af en toe te breedvoerig en te zweverig.

Nadat ik in mijn artikel over schaamte de boutespraak deed dat er door Nederlandse analytici sinds 1990 niet meer over schaamte is geschreven, ben ik terecht op mijn vingers getikt. De publicaties van de Nederlandse collega's die ik over het hoofd heb gezien, voeg ik daarom toe aan deze recensie, in de hoop hun hiermee alsnog recht te hebben gedaan.

Literatuur

- Baneke, J. (2003). Schaamte, conflict en gezondheid. *De Psycholoog*, 38, 298–303.
- Blokland, A.J.M. van (2000). Schaamte en geweld. *ICODO INFO*, 1, 26–34.
- Hilgers, M. (1993). Zien en aan-zien. Psychoanalytische opmerkingen over schaamte en trots. *Psychoanalytisch Forum*, 11 (3), 7–29.
- Sarphati, H. (1991). Schaamte, vroege ontwikkeling en pathologie. *Mededelingenblad NVPA*, 6 (2), 5–23.
- Schalkwijk, F.W. (2003). Schaamte, de emotie bij negatieve zelfevaluatie. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 9, 208–221.
- Tas, L. (1993). Van 'body-gloss' naar schaamte. *Psychoanalytisch Forum*, 11 (3), 30–72.
- Tas, L. (1995). Therapie is geen biecht. Notities over schaamte. *De Gids* 158, 354–360.

Dr. F.W. Schalkwijk is vrijgevestigd psychotherapeut-psychoanalyticus te Amsterdam.

Over de vlag en de lading

Bespreking van: Pabst, M. (2004) *Bild – Sprache – Subjekt. Traumtexte und Diskurseffekte bei Freud, Lacan, Derrida, Beckett und Deleuze/Guattari*. Würzburg: Königshausen & Neumann. ISBN 3-8260-2670-5, 264 pagina's, prijs: € 36,50

Gertie Bögels

Onder een maskerachtige afbeelding op het kaff van de kunstenaar Felicitas Kempf *Die schwarze Frau* (1992) gaat een op het oog welgevuld boek schuil. Voor een eerste oriëntering lijkt de inleiding, getiteld *Metaphern der Subversion*, een goed richtsnoer. Hierin wordt het centrale thema aangeduid: het belichten van de specifieke snijvlakken tussen filosofie, wetenschap en literatuur. Daar struikelt echter ook de welwillende lezer, na het corrigeren van enkele spelfouten, meteen al over een onjuiste verwijzing in de rubricering. Het onderzoeksveld lijkt imposant. Het omvat zo ongeveer het totale gebied van het postmoderne denken, beginnend met Lacans *imaginaire*, terug via Freuds 'droomhiërogliefen', via literaire excursies naar Beckett, psychomachinale disposities, Derrida, Lyotard, Foucault,

alles gedeconstrueerd en in passend jargon ineengeschoven. Naast een bibliografie van zeven pagina's bevat het boek een uitvoerig notenapparaat. De moeite die je vervolgens moet doen om te achterhalen waar de auteur mee bezig is, is niet gering. Geleidelijk aan maakt de eerste indruk van grote belezenheid en eruditie plaats voor irritatie over de schijndiepzinnigheid waarmee de auteur citaten aaneenrijgt zonder enige constructieve reflectie. De slordigheid in de tekstweergave staat klaarblijkelijk niet op zichzelf. Het is onduidelijk welk standpunt de auteur inneemt, er wordt geen gedachtegang ontvouwd en met een zin zonder punt is het moeizaam meedenken. Zoals de auteur zelf Lacan parafraseert: 'Erst wenn der Satz vollendet ist, kann die Bedeutung des ersten Wortes festgelegt werden' (p. 98). Het boek is het product van de minder succesvolle formule waarbij een auteur de tekst persklaar aanlevert en de uitgever niet verantwoordelijk is voor het redigeren.

Dr. G.F. Bögels, psychoanalytica, is werkzaam in eigen praktijk en opleider voor kinder- en volwassenenanalyse bij de psychoanalytische verenigingen.

Clare Winnicott

Bespreking van: Joel Kanter (red.) (2004). *Face to Face with Children. The Life and Work of Clare Winnicott*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-997-7, 312 pagina's, € 37,75

Nicole Vliengen

De naam Clare Winnicott was me vertrouwd als medeauteur van het werk van haar befaamde echtgenoot Donald W. Winnicott. Nooit heb ik vermoed dat ze zo'n grote invloed had op zijn werk. In feite is Donalds visie ontstaan in een nauwe samenwerking en uitwisseling tussen hen beiden. Kanter geeft aan dat hij met *Face to face with children* Clare Winnicott tot haar recht wil laten komen, los van haar echtgenoot, maar hij toont vooral hoe Clares leven en werk met het zijne verbonden is. Donalds werk was niet zozeer zijn individuele verdienste maar ontstond in nauwe interactie met zijn tweede levenspartner.

Het boek onthult hoe Clare vanuit haar geschiedenis alle kiemen meegekregen heeft die de latere fundamenten werden van het Winnicottiaanse denken: een faciliterende context kan 'groeï en leren' bevorderen. De Winnicotts hebben dit denken aanvankelijk uitgewerkt voor kinderen bij wie de vanzelfsprekende gezinscontext door oorlogsomstandigheden is weggevallen.

De eerste honderd pagina's gaan over Clares leven. Dit biografische stuk is nogal encyclopedisch: goed gedocumenteerd, maar droog en stug geschreven. Daardoor leest dit deel niet vlot, maar het is wel verhelderend. Clare en Donald ontmoeten elkaar in Oxfordshire, waar Clare als maatschappelijk werkster de dagelijkse verantwoordelijkheid droeg voor vijf opvanghuizen voor oorlogswesjes. Donald werd door haar diensthoofd geïntroduceerd als 'een moeilijke dokter'. Zij vond echter een manier om met hem samen te werken. Waar het team klaagde over Donalds vage adviezen, besloot Clare hem haarfijn voor te leggen hoe ze werkten: hoe ze als team met de kinderen omgingen en reageerden op crisissituaties. Hij dacht vervolgens mee over hoe ze dit concrete omgaan met deze kwetsbare kinderen zo goed mogelijk konden afstemmen op hun ontwikkelingsbehoeften. Over dit stuk van hun werk zijn ettelijke pagina's gedetailleerde observaties bewaard gebleven. Donald vond dat Clare hem een functie had gegeven. Dankzij haar kreeg zijn werk een grotere professionaliteit. De volgende tweehonderd bladzijden bevatten Clares publicaties. Deze zijn onderverdeeld in vier thema's. Deel 1 gaat over de periode in Oxfordshire. Historisch relevant is de tekst *The problem of homeless children*, die Donald Winnicott en Clare Britton in 1944 schreven over hun werk in Oxfordshire. De tekst schetst hun beginnende samenwerking en toont hoe ze een gezamenlijke visie ontwikkelden op wat een 'faciliterende omgeving' kan zijn voor oorlogswesjes. Hij biedt ook nu nog bouwstenen voor een residentieel psychoanalytisch kader. Een tekst die me persoonlijk erg aansprak, is van Clare alleen: *Children who cannot play*. Ze werkt erin uit hoe 'spel' een belangrijke rol heeft in het opbouwen van een concept van de werkelijkheid en van een eigen interpretatie van de wereld. Ze beschrijft hoe de omgeving het spel van het kind

kan ondersteunen en hoe kinderen belemmerd kunnen worden in hun capaciteit tot spelen. Ook deze tekst is nog opmerkelijk actueel.

In deel 2 treft me een van haar Winnicottiaanse uitgangspunten in het volgende citaat: 'The most important thing about techniques is their flexibility, for if they lose it and are allowed to harden, they will soon cease to be effective instruments and become weapons for defence or attack in the hands of those who use them' (p. 145).

Met deze gedachte als achtergrond beschrijft Clare hoe zij haar werk ziet met de omgeving, met ouders en adoptieouders, en met de kinderen zelf. Ze staat stil bij het onderscheid tussen enerzijds de hulp die indirect aan het kind geboden wordt, via het denken over en werken aan een 'faciliterende omgeving' waarin oog is voor de persoon en de interesses van het kind en die optimale ontplooiingskansen biedt, en anderzijds het rechtstreekse relationele aanbod aan het kind. Hoewel Clare zich scherp profileert als iemand die de omgeving helpt om de groei te bevorderen, en aangeeft geen psychotherapeut te zijn, is haar communicatie met kinderen en jongeren mijns inziens erg therapeutisch. In de concrete beschrijvingen van hoe ze pijnlijke kwesties helder bespreekt met kinderen en jongeren, doet ze denken aan Dolto. Ze neemt de kinderen serieus en helpt hen om pijnlijke realiteiten onder ogen te zien. Ze vindt het echter haar rol als maatschappelijk werkster om vooral de directe omgeving te helpen communiceren met de kinderen voor wie ze verantwoordelijk is, zonder hen 'als kinderen te behandelen'. Als ik haar therapeutische krachten in de communicatie met kinderen in haar voorbeelden zie, lijkt ze een bescheiden vrouw te zijn.

Het eerste document in het deel over 'maatschappelijk werk' is een brief die Clare schreef aan de redacteur van een tijdschrift over het

'reddersmotief' van de hulpverlener. Ze blijkt een controversieel thema aan te raken wanneer ze meent dat 'willen redden' de hulpverlening in de weg kan staan. 'Willen redden' betekent vaak – zo stelt ze – willen beschermen tegen moeilijke dingen, maar dit gaat voorbij aan het recht van het kind om zijn eigen leven te leiden en zijn eigen capaciteiten te ontdekken om moeilijke dingen een plaats te geven. Opnieuw vraag ik me af waarom ze van zichzelf vond geen therapeut te zijn.

Deel 4 gaat over Donald Winnicott en psychoanalyse. Wat Clare over Winnicott schrijft, kon me minder bekoren. Het is allemaal erg vertellend en anekdotisch. De biografische informatie lijkt gekleurd door Clares idealiserende blik op Donald: pijnlijke aspecten worden vooral vanuit hun positieve betekenis beschreven, zijn door collega's minder gewaardeerde kanten meteen ten goede uitgelegd. Wel was ik geïntrigeerd door het casusverslag in *Fear of breakdown: a clinical example*, waarin Clare op treffende wijze illustreert hoe zij in de analyse van een volwassen vrouw denkt over de betekenis van transitionele objecten of het ontstaan van een vals zelf als afweer tegen angst voor overspeling en voor breakdown. Uit de manier waarop ze denkt over deze muzikante, komt ze naar voren als een excellente clinica.

Joel Kanter levert knap werk af: een historisch document wat beide Winnicotts betreft, en een selectie van het werk van Clare Winnicott. Clare heeft zich als auteur ten onrechte in de schaduw gehouden van haar befaamde echtgenoot.

N. Vliegen, klinisch psycholoog, seksuoloog en psychoanalytisch kindertherapeut (VVPT en Belgische School voor Psychoanalyse), is verbonden als onderzoeker aan het Centrum Kinderpsychotherapie en Ontwikkelingsgerichte Interventie van de KU Leuven.